

**«ANA TILI HÁM OQIW SAWATLILIGI» VA «АНА ТІЛІ ЖӘНЕ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫ»
DARSLIKLARI ASOSIDA O'QUVCHILAR SO'Z BOYLIGINI OSHIRISH**

J.A.Tuzichenova – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: soʻz, soʻz maʼnosi, soʻz boyligi, darslik, ogʻzaki va yozma nutq, tinglab tushunish va oʻqish.

Ключевые слова: слово, значение слова, словарный запас, учебник, устная и письменная речь, понимание на слух и чтение.

Key words: word, word meaning, vocabulary, textbook, oral and written speech, listening comprehension and reading.

O'quvchilarning soʻz boyligini oshirish: leksik materiallarni taqdim etishning asosiy vositasi sifatida “Ana tili hám oqiw sawatliǵı” darsliklari [1], ularga yozilgan metodik qoʻllanmalar, shu darsliklarning oʻquvchilar soʻz boyligini oshirishdagi umumiy imkoniyatlariga koʻp jihatdan bogʻliq.

Xorij texnologiyalari asosida yaratilgan dastlabki integrativ darsliklar mavzuviylik asosida tuzilgan, yaʼni mavzular asosida matnlar tanlangan, boshqa illyustrativ materiallar havola qilingan. Bir mavzu ham nutqni tinglab tushunish, ham oʻqish, ham soʻzlash (ogʻzaki nutq oʻstirish), ham yozuv (yozma nutq oʻstirish) mazmun-mundariyasini belgilab beradi. Bu narsa nutqiy faoliyatning toʻrttala turini bir yoʻla rivojlantirib borish imkonini bersada, soʻz boyligini birday oshirib borishning qulay yoʻli boʻla olmaydi, chunki nutqiy faoliyatning har biri muayyan leksikani qamrab oladi, ular miqdoriy va sifat jihatdan birbiridan farq qiladi. Masalan, vaqt maʼnosi ogʻzaki nutqda uch-toʻrtta soʻz bilan (vaqt, payt, zamon kabi) ifodalansa, nutqni tinglab tushunish, oʻqish jarayonida 20 ga yaqin soʻz (fursat, mahal, on, daqiqa va b.) anglab, farqli yondashuvni taqozo qiladi. Farqli yondashuv nutqni tinglab tushunish uchun alohida, oʻqish uchun alohida matn tanlash, ogʻzaki nutq oʻstirish uchun oʻziga xos mashqlar, yozma nutq oʻstirish uchun oʻziga yarasha ijodiy ish turlari boʻlishi lozim. Faollik va passivlik tushunchalari ham shunday yondashuv orqali namoyon boʻladi.

Lugʻat ishinig matn ustida ishlash bilan bogʻlanganligi bejiz emas. N.I.Jininning fikricha, ayrim olingan soʻz yoki gap tahlil elementi boʻla olmaydi. U yaxlit matn doirasida barcha elementlarining umumiy aloqasida tushunilishi mumkin [2]. Shu nuqtayi nazardan qaraganda soʻz bilan tanishish ishlarini matndan boshlashni koʻp jihatdan maqsadga muvofiq deb hisoblash mumkin.

1-sinf «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsligida [3] oila aʼzolarini bildiruvchi soʻzlar matnda berilgach (5-bet), bir qator mashqlar yordamida mustahkamlangan (gaplarda oila aʼzolari mini rasmlarda aks ettirilgan).

«Өз үйім – өлең төсегім» matnidан olingan uchta soʻz izohlangan (sheshen, bоз үй, лашық) (9-bet). Lekin bu soʻzlar leksik mashqlar yordamida mustahkamlanmagan.

Keyingi bir qancha matnlarda notanish soʻzlar deyarli ajratilmagan.

Matn mazmunini tushunishga, nutq oʻstirishga xizmat qiluvchi mashq sifatida matnga doir savollarga javob berish topshirigʻi oʻz aksini topgan. Ayrim tushunchalarni (Vatan,...) izohlash, tushunchaga doir maqollarni eslash, maqollarni toʻldirish (nuqtalar oʻrniga zarur soʻzni qoʻyish), rasm asosida hikoya qilish (suhbatlashish) kabi topshiriqlar berilgan.

Darslikdagi matnlarda ishlatilgan soʻzlar orasida oʻquvchilar uchun notanishlari koʻp. Buni matnni oʻqigan boladan: «Qaysi soʻzlarini tushunmading?», – deb soʻralganda, uning oʻndan ortiq soʻzni tushunmaganligini bilish mumkin. Bu holatni koʻp kuzatishga toʻgʻri kelgan. Notanish soʻzlar orasida faollardan tashqari passivlari ham talay. Umuman, darslikda bu soʻzlar ham, yangi deb ajratilgan soʻzlar ham faol va passiv sifatida belgilanmagan. Ajratilgan yangi soʻzlarning hammasini qoʻshib chiqqanda taʼlim bosqichi uchun taxminan moʻljallangan soʻzlar miqdoridan ancha kam chiqadi, yaʼni soʻz boyligini miqdoriy jihatdan oshirish taʼminlanmaydi. Yangi soʻzlar ajratilmagandan keyin soʻzlashuv nutqida faollashtiriladigan, kitobiy nutq bilan bogʻliq ravishda passiv eʼtiladigan soʻzlar haqida gapirishga xojat qolmaydi.

2-sinf «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsligida [4] ham har bir dars (sabaq) matndan boshlangan. Masalan, 3-darsda «Ташкент» matni (7-bet) berilgan. Matnga doir lugʻat keltirilmagan. Matndan keyin quyidagi savollar joy olgan: 1. Мәтін не туралы? 2. Тәуелсіздік жылдары Ташкентте қандай өзгерістер болды? 3. Неліктен достық қаласы дейміз? Ushbu savollardan keyin topshiriqlar berilgan: Ташкент қаласындағы өзгерістер жайлы айт?...

Topshiriqlardan soʻng ikkita rasm berilgan: biri kunduzgi Toshkent, ikkinchisi tungi Toshkent. Shu bilan oʻquv materiali yakunlanib, ona tilining rejadagi birliklarini oʻrganishga doir materiallar boshlangan.

«Ташкент» matnida shahar haqidagi maʼlumotlarni oʻquvchilar 1-topshiriq shartiga koʻra gapirib berishlari moʻljallangan boʻlsa kerak. Biroq matn mazmunini qayta hikoya qilish soʻralmas ekan, unda ishlatilgan notanish soʻzlarni (aslida bunday soʻzlar maʼlum emas) nutqda faollashtirishning iloji boʻlmaydi. Aytmoqchimizki, darslikda oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirish ishlari puxta rejalashtirilmagan.

Baʼzi holatlarda soʻzlar rasmlar bilan tushuntirilgan. Rasmlar asosida gap tuzish moʻljallangan. Masalan:

Суретті диктант. Ағаш өңдеу кезіндегі қызметін жаз. (Бапта, ара және т.б. ұсташылық құралдары суреті берілген).

Darslikda nutqni tinglab tushunishga doir maxsus mashqlar deyarli berilmagan.

Yozma nutq esse yozish topshirigʻida mujassamlashgan. «Туған жер – алтын бесігім» тақырыбында эссе жаз» (7-bet). Birinchidan, Toshkentdagi oʻzgarishlar haqida fikr yuritish uchun yetarli soʻz boyligiga ega boʻlish lozim. Ikkinchidan, esse aynan insho emas. U murakkab ijodiy ish. Essening oʻz yozish qoidalari bor.

Darslikda faol va passiv soʻzlar biror belgi bilan koʻrsatilmagan, ajratilgan yangi soʻzlar miqdori oʻylab chiqilmagan. Yangi soʻzlarni faollashtirish uchun leksik-semantik mashqlar juda kam. Darslik oxirida imlo lugʻati ham, izohli lugʻat ham berilmagan.

3-sinf «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsligida [5] matn avvalida «Мәтінді түсініп оқы» degan topshiriq berilgan. Lekin notanish soʻzlar izohlanmagan. Bunday soʻzlar ajratilmagan.

Darslikda matndan keyin mazmuni yuzasidan savollar keltirilgan. Ushbu savollar, shubhasiz, oʻquvchilarni matn mazmuni doirasida fikr yuritishga, oʻylashga undaydi.

1- va 2-sinf darsliklariga nisbatan aytilgan fikrlar ushbu 3-sinf darsligiga ham toʻligʻicha taalluqlidir. Aytish mumkinki, darsliklar oʻqituvchilarni oʻquvchilarning soʻz boyligini talab darajasida oshirish uchun xizmat qilishi mumkin boʻlgan ish turlaridan foydalanish sari yoʻnaltira olmaydi.

Darsliklarda matnlarda boshqa soʻz turkumlariga nisbatan sifatlar passiv soʻzlar sirasida koʻproq reseptiv planda tushuniladi, baʼzilari esa anglanmay turadi. Umuman, passiv sifatlar qatori faollarning darslik matnlarida tez-tez uchrab turishini taʼminlash lozimki, shunda ularni nutqda faollashtirish mumkin. N.I.Bekniyazova oʻquvchilarning sifatga doir bilimlarini va malakalarini oʻrganish maqsadida 4 xil topshiriq turidan foydalangan. U 3-topshiriqning qanday bajarilganligi haqida shunday yozadi: «3-topshiriqda darsliklarga kirmagan, lekin ogʻzaki nutqda faol qoʻllanadigan sifatlarini eslash kutilgan edi. Topshiriqni toʻliq bajargan oʻquvchilar soni 6,3 foizni tashkil etdi. Bu miqdor 2-topshiriqni bajargan oʻquvchilar sonidan 0,4 foizga koʻproq.

Shubhasiz, agar bu soʻzlar darsliklarda boʻlganda, koʻrsatkich yana ham yuqori boʻlishi mumkin edi» [6].

Taʼlim qoraqalpogʻ tilida olib boriladigan boshlangʻich sinflar ona tili va oʻqish savodxonligi darsliklarida lugʻat ishi – oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirishga qaratilgan materiallar tahlilini amalga oshirdik.

1-sinf “Ana tili hám oqiw sawatliligi” darsligida [7] notanish soʻzlarning izohlanishi, nutqiy faoliyat turlariga xoslanishlar masalasi, leksik mashq turlari koʻrib chiqildi. Tahlil asosida quyidagilar aniqlandi:

Matnlardan oldin ham, keyin ham notanish soʻzlar izohi havola qilinmagan. Matndan soʻng mazmuni yuzasidan savollar berilgan: Teksti oqip, sorawlarğa juwap berin

7-betdagi mashqda 5 ta surat (koʻzgu, xumcha va b.) berilgan. Súwretlerdegi zatlar menen qanday qiyaly waqiyalar bolıwı mımkin ekenligi haqqında sáwbetlesin.

Bunday mashqlar oʻquvchilarni predmetlarni atash barobarida ular bilan bogʻliq voqealarni gapirib berishga undaydi. Natijada soʻzlar nutqda faollashadi.

Surat asosida quyidagi mashq keltirilgan: 1-tapsırma. Berilgen qus hám haywanların atların oquń hám ol haqqında bilgenlerinızi aytp berin.

Ushbu mashq turi ham 7-betdagi mashqqa oʻxshash.

Yana bir mashq turi: 2-tapsırma. Súwretlerden paydalanıp, kóp noqattın ornına sózlerdi jazıp gáp qurań.

Soʻzlarning maʼnolarini aytishga qaratilgan mashq: 2-tapsırma. Berilgen sózlerdin mánisin aytp berin.

Azanshi, qazanshi, qawınshi, sawınshi, qarawıl, jasawıl, ásker, lashker, kabap, awqat.

Bunday mashqlar oʻquvchilar biladigan soʻzlar sifatida beriladi, maʼno koʻlamini eslash tavsifida boʻladi.

39-betdagi 2-tapsırma. Súwretlerge qarap bul jerde qanday sózlerdi paydalanıwğa bolatugınligın aytp berin.

Oʻquvchilar ish-harakat bildiruvchi soʻzlarni eslash va qoʻllashni mashq qiladilar.

42-betdagi 2-tapsırma. Kóz aldınıwzğa keltirin. Siz azıq-awqat dúkanı aldındasız. Bul dúkanğa kirgen waqtınızdan baslap, úyge qayıtp kelemen degenshe qanday sózlerden paydalanıwğa boladı?

2-sinf “Ana tili hám oqiw sawatliligi” darsligida [8] notanish soʻzlarning izohlanishi, nutqiy faoliyat turlariga xoslanishlar masalasi, leksik mashq turlari koʻrib chiqildi.

Ushbu darslikning metodik tuzilishi 1-sinf darsligi kabi.

38-betdagi 2-tapsırma. Quyash nuri bolmağanda tábiyatta qanday ózgerisler bolatugınligın aytp berin.

Mashqni bajarish uchun oʻquvchi yerdagi hayotni, quyoshning ahamiyatini bilgan holda tegishli soʻzlarni eslashi va nutqda qoʻllashi lozim boʻladi.

3-sinf “Ana tili hám oqiw sawatliligi” darsligida [9] notanish soʻzlarning izohlanishi, nutqiy faoliyat turlariga xoslanishlar masalasi, leksik mashq turlari koʻrib chiqildi.

9-betda: 4. Qosıqtağı qara hárip penen berilgen sózlerdin mánilerin bilip alın hám olarğa gáp qurań.

Giya – shóp, ósimlik.

Teberik – qádirlı, qımbatlı.

Abat – molshılıq, toqshılıq.

19-betda: 22. Berilgen sózlerdin mánisin túsinip alın hám jazıp qoyın.

Vunderkind –

Enciklopediya –

Bakalavr –

Professor –

23-betda. 29. Tekstte berilgen tómendegi sózlerdin mánisin túsinip, dápteriniwzge jazıp alın.

• Diqqatı jámlaw – ...

• Logika – ...

• Kóz aldına elesletiw – ...

• Analitikalıq pikirlew – ...

• Dóretiwsilik pikirlew – ...

Xullas, taʼlim qozoq va qoraqalpogʻ tillarida olib boriladigan boshlangʻich sinflarning 1–3-sinflar «Ana tili hám oqiw sawatliligi» va «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsliklari asosida oʻquvchilar soʻz boyligini oshirish yuzasidan muayyan metodik struktura joriy etilgan boʻlsa-da, nutqiy faoliyat turlari (nutqni tinglab tushunish, oʻqish, ogʻzaki va yozma nutq), faol va passiv soʻzlar taqdimoti, mashqlar tizimi masalalarida oʻz yechimini kutayotgan muammolar mavjud.

Adabiyotlar

1. Ana tili hám oqiw sawatliligi. 1-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 104-b.
 2. Ana tili hám oqiw sawatliligi. 2-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 104-b.
 3. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.
 4. Ana tili hám oqiw sawatliligi 2-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.
 5. «Ana tili hám oqiw sawatliligi» 1-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent: Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144-b;
 6. «Ana tili hám oqiw sawatliligi» 2-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent: Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144-b.
 7. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-sınyıp [Mätin]: оқулық / Н. Абдувалитов [тағы басқ.] 1-бөлім. – Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2021. 104-б.
 8. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.:Наука,1988.– С.4 (159 с.)
 9. Ана тілі және оқу сауаттылығы 1-сынып [Mätin]: оқулық / Н.Абдувалитов, М. Байтураева, Б. Джулдибекова. 1-бөлім. – Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2021. 104-б.
 10. Ана тілі және оқу сауаттылығы 2-сынып [Mätin]: оқулық / Н.Абдувалитов [тағы басқ.]. 1-бөлім. -Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2021. 120-б.
 11. Ана тілі және оқу сауаттылығы 3-сынып [Mätin]: оқулық / Н. Абдувалитов [тағы басқ.]. 1-бөлім. -Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2022. 144-б.
 12. Бекниязова Н.И. Таълим қорақалпоқ тилида олиб болиладиган мактабларнинг бошланғич синфларида ўқувчилар сўз бойлигини ошириш (предмет белгисини билдирувчи сўзлар мисолида). Пед.фанлари номз. ... дисс. –Тошкент: 1998. 17-б.
 13. Ana tili hám oqiw sawatliligi. 1-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. – 104 b. (Ana tili hám oqiw sawatliligi. 2-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 104-b.)
 14. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b; (Ana tili hám oqiw sawatliligi 2-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.)
 15. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent. Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144 bet.; (Ana tili hám oqiw sawatliligi 2-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent. Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144-b.)
- РЕЗЮМЕ.** Мақоллада қорақалпоқ ва қozoқ тили бoshlangʻich sinflarining “Ona tili va oʻqish savodxonligi” darsliklari asosida oʻquvchilarning leksik kompetensiyasini shakllantirish masalasi haqida soʻz yuritilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье рассматривается вопрос формирования лексической компетентности учащихся на основе учебников “Родной язык и читательская грамотность” каракалпакских и казахскоязычных начальных классов.
- SUMMARY.** The article discusses the issue of the formation of lexical competence of students based on textbooks “Native language and reading literacy” of Karakalpak and Kazakh-speaking primary schools.